

Det er næppe tilfældigt, at Den kolde krig *ikke* er med blandt de 21 punkter under kernestoffet. Men foreningens tidligere formand, der nu har sit virke på Københavns Universitet, Palle Roslyng-Jensen, argumenterer i sin grundige artikel for, at vi ikke kommer uden om denne periode, selv om vi i dag må tackle den på en helt ny måde. Samtidig præsenteres vi for en række forskellige tolkninger af denne periode, som nok er værd at have med i undervisningen.

Af Palle Roslyng-Jensen

”Vi vandt den kolde krig” - og andre forklaringer på den kolde krigs ophør!

Indtil for få år siden var den kolde krigs oprindelse og udviklingen i den kolde krig frem til Koreakrigen måske det mest udbredte undervisningsemne i gymnasiets historieundervisning overhovedet. Hvis man som historielærer ikke selv underviste i Trumandoktrinen, Marshallplanen, Kennans x-artikel osv., så mødte man dem usvigeligt sikkert som censor. Der har også i en række faglige og didaktiske sammenhænge i de senere år været peget på behovet for at bryde dette punkt i historieundervisningens uofficielle kanon. Efter den kolde krigs ophør var der behov for nytænkning, og hvis området ”Den kolde krigs oprindelse” ikke helt skulle ud, så burde der i hvert fald undervises i det på en anden måde, og det skulle indgå i en anden sammenhæng.

Det også været hævdet, at det er vanskeligt i dag at finde en så lang historisk periode og et område i verdenshistorien, der ligger så tæt på og som så indgribende har bestemt både verdenspolitikken, den indre udvikling i staterne og som havde stor betydning for ideologi-udvikling og mentalitet på individplanet, som så hurtigt er forsvundet ud af den historiske bevidsthed i en bredere sammenhæng. I løbet af kun 15 år er begreber som terrorbalancen, atomtruslen, stedfortræderkrige, kaprustning, førsteslagsevne, kollektiv sikkerhed, kommunistfrygt og meget andet gods fra den kolde krig nedgraderet til begreber, der ved første øjekast mest har relevans ved repremierer på gamle James Bond-film og ”Jagten på røde oktober”, og for mange unge foregår John le Carre’s romaner i et eksotisk univers, der næsten lige så godt kunne være ren fiktion eller ligge meget længere tilbage i historien.

Når den nye historiebekendtgørelse foreskriver, at historiske perioder og emner skal tage udgangspunkt i og relateres til en aktuel problemstilling – hvad er så den kolde krigs aktuelle betydning? Er der ligefrem tale om en af de berømte parenteser i samfundsudviklingen, som det har været hævdet var tilfældet med fx besættelsestidens historie? Har aktuelle internationale tendenser som globalisering, religiøs fundamentalisme og terrornetværk, USA’s nye supermagtstatus og præventive krige, etnisk udrensning mm. gjort den kolde krigs relevans i den nyere historie ubetydelig.

Det synes jeg afgjort ikke, men mit udgangspunkt for denne artikel er, at tyngden i undervisning om den kolde krig med fordel kan flyttes fra 1940’erne til 1980’erne. Fra hvorfor den kolde krig opstod eller radikaliseredes - til hvorfor den sluttede eller antog en ny karakter. Ud fra en række nyere værker om den kolde krigs afslutning vil jeg gennemgå de mest udbredte forklaringer på den kolde krigs afslutning. Forklaringer, som både skulle være anvendelige til at strukturere en gennemgang efter, og samtidig skulle kunne overbevise om relevansen af undervisning i den kolde krig.

Hvorfor er den kolde krig relevant?

For det første er den kolde krigs historie konstituerende for en væsentlig del af verdenshistorien i det 20. århundrede. Der er næsten ikke det historiske fænomen vi kan tage fat på i det 20.

århundrede, hvor vilkår og sammenhæng ikke er påvirket af den kolde krig. Det er givet, at det nuværende verdenssystem og dets konflikter har sit udgangspunkt i den kolde krig. Den amerikanske supermagtsstatus, forholdet mellem USA og Europa, væsentlige aspekter ved konflikterne i Mellemøsten osv. er ikke til at forstå uden den kolde krig.

For det andet kan vi også se i dag, at det på mange måder er relevant at udvide den kolde krigs tidsramme fra sidst i 1940'erne og frem efter til en periode, der indledtes i 1917 og varede indtil først i 1990'erne. Den kolde krigs relevans er set fra i dag ikke i så høj grad de politiske og militære konflikter og atomtruslen, selvom f. eks. Vietnamkrigen og Cubakrisen kan give stof til Hollywoodfilm og andre medieprodukter. Relevansen ligger først og fremmest i historien om "de store fortællinger" og deres sammenbrud. Kommunismen som en alternativ utopi udfordrede de vestlige demokratiske systemer og den vestligt baserede kapitalisme. Ideologi havde faktisk betydning for det lange historiske forløb og for opgøret mellem de to systemer. Ideologi var ikke kun vinduespynt eller en legitimeringsfaktor. Enhver sovjetisk stats- og partileder måtte således ikke alene begrunde og tilpasse sin politik og sine beslutninger til en ideologisk overbygning, den bestemte i mange tilfælde hvordan de handlede. I Sovjetsystemet blev der aldrig taget let på ideologien. I sidste instans var det hele regimets og systemets raison d'être. Når modparten tog ideologi alvorligt, måtte de vestlige ledere selvfølgelig også forholde sig til og samle tilslutning ud fra deres eget ideologiske grundlag, der dog næppe nogensinde fik samme betydning for dem, som det var tilfældet i Sovjet-systemet. Hver eneste borger i vesten fik også præsenteret de to systemer, og mange tog mere eller mindre bevidst og mere eller mindre velinformeret stilling til dem. Og både borgerne i vest og i øst fik deres livssyn og mentalitet bestemt af værdierne i det system, de levede under.

Den lange kolde krig er således set med en aktuel synsvinkel historien om det 20. århundredes politiske ideologier og deres indbyrdes kamparena. Vi kan ikke for alvor drive meningsfuld historieundervisning om det 20. århundrede uden at have det med. Dermed er det også tydeligt, at nazismen og fascismen i langt højere grad udgør en parentes i det 20. århundredes historie end opgøret mellem kommunismen og det liberale demokrati.

Kold krigs-paradigmer før 1989

Den traditionelle koldkrigs-forskning og kold krigs-undervisning, før-1989-paradigmet, er dybest set centreret om problemstillingen: Hvem var skyld i den kolde krig?

På den ene side dominerede forestillinger om, at den kolde krig udsprang fra en masterplan hos en af parterne: Sovjetunionen med henblik på sovjetisk dominans i Europa og Asien og i sidste ende en kommunistisk verdensrevolution eller USA med henblik på udbredelse af det amerikanske magtsystem eller en amerikansk domineret liberal økonomi. På den anden side har der været søgt forklaringer i det internationale systems opbygning og karakter, verdensøkonomien, de to forskellige politiske og ideologiske systemers manglende evne til at kommunikere med og forstå hinanden. At mistolkninger af modpartens hensigter dermed nærmest var uundgåelige.

I en historiografisk sammenhæng har perioden derfor været ordnet i den velkendte opdeling i:

- traditionalisterne, der så Sovjetunionen som initiativtagende i de konflikter, der førte til den kolde krig og ser Sovjet som grundlæggende ekspansionistisk
- revisionisterne, der vendte tingene om, betragtede USA som ekspansionistisk og placerede i mange tilfælde de amerikanske politikere som gidsler for de store koncerners behov for global ekspansion og indkapsling af den trussel mod verdensmarkedet, som Sovjetunionen udgjorde. I tilknytning hertil må selvfølgelig også placeres de officielle sovjetiske udlægninger af den kolde krig, der grundlæggende så den på samme måde, men byggende på deres tolkning af marxismen.

De to skoler ligner hinanden på det felt, at de ser konflikten som mere eller mindre uundgåelig, og at deres tolkninger udspringer af helt aktuelle politiske behov hos de to dominerende spillere. Hos traditionalisterne af behovet for at opbygge og begrunde opbygningen af de store sikkerhedsapparater, alliancesystemerne og den militære oprustning, hos de vestlige revisionister af et opgør med den politik, der førte til konflikter og omfattende krig i den 3. verden, i særlig grad

den amerikanske Vietnam-politik. I den sovjetiske version selvfølgelig samme behov som hos traditionalisterne for den amerikanske politik.

Fra først i 1970'erne blev der gradvist åbnet for de amerikanske dokumenter om den kolde krigs første år, og den mere "historiske" tilgang ledte til den skole, som normalt kaldes post-revisionister. Ofte tolkes udviklingen indenfor rammerne af et magtbalancesystem, og hvis skyld og ansvar skulle fordeles kunne det lægges hos dem begge, eftersom international politik grundlæggende blev set og forklaret interaktivt. Hovedaktørerne var bundet af de ideologiske og politiske systemer de stod i spidsen for, og især Truman skabte det amerikanske imperium gennem pres og invitationer fra stater, der søgte amerikansk støtte og amerikansk bidrag til sikkerhed. Der er mange variationer i de grundlæggende antagelser og hovedteser indenfor denne skole, og nyere forfattere med en kritisk tilgang til især den amerikanske politik i perioden vil hyppigt betegne sig selv som neo-revisionister i stedet for post-revisionister.¹

Fra først i 1990'erne blev det muligt at give detaljerede svar på endnu flere spørgsmål i kraft af den delvise åbning af de sovjetiske arkiver (der i løbet af 1990'erne igen er blevet strammet) og den nærmest fuldstændige adgang til de bevarede østtyske stats- og partiarkiver. Fra arkiverne i de tidligere østeuropæiske Warszawa-pagtmedlemmer er væsentlige dokumenter offentliggjort gennem "The Cold War International History Project" (CWIHP). Det har givet os langt bedre indsigt i, hvordan det sovjetiske og de øvrige østblokstaters beslutningssystem fungerede og bredere indsigt i samspillet mellem øst og vest. Nogen afgørende ny skoledannelse eller grundtolkning kom der imidlertid ikke ud af de mange nye dokumenter. Fjernelsen af uvidenhedens slør fra den sovjetiske magtpolitik er blevet beskrevet som en tilbagevenden til traditionalistiske opfattelser, men nu bakket op af dokumenter.² Hvis man skal nøjes med et enkelt værk, der klarlægger sovjetisk koldkrigs politik i den tidlige fase fra Stalin til og med Krustjov er det oplagte valg Zubok & Pleshanakovs bog: *Inside the Kremlin's Cold War*, 1997.

På den kolde krig kan der også anvendes en opdeling mellem en funktionalistisk synsvinkel og en intentionalistisk synsvinkel på perioden. Det er den i dag dominerende skillelinje når fx Hitlers udenrigspolitik skal forklares: Søgte Hitler europæisk dominans ud fra sine grundsynspunkter om et tysk racebaseret herredømme? Det er den intentionalistiske version – eller skabte verdenssystemet de muligheder, der førte til tysk ekspansion, og synspunkterne om race og dominans blev udviklet sideløbende hermed og tjente til legitimering af den faktisk førte politik? Det er lig med den funktionalistiske tolkning.

Hvis opdelingen overføres til den kolde krig, så er de første 25 års forskning i den kolde krig dybest set bygget på intentionalistiske forudsætninger: "Who did it", som Agatha Christie's detektiv ville sige, når alle de mistænkte var samlet i biblioteket på det lokale Manor House. Fra Post-revisionisterne og fremad er grundspørgsmålet funktionalistisk. Det emne, som tages op foran kaminen i Chesterfieldstolene i Baker Street eller andre steder, når det hele er opklaret: "Why did it happen?" – og her er det helt legitimt også at spørge: "Kunne de have handlet anderledes?"

Ud fra post- og neorevisionisterne kan der med god relevans formuleres aktuelle problemstillinger, hvor også den kolde krigs start har betydning, fx: Har vi i dag indrettet verden og det internationale system på en anden måde, der har indbyggede konfliktmuligheder i sig? – eller er det internationale system i dag i højere grad etableret med henblik på international forståelse og konfliktløsning? Det forandrer dog ikke ved, at der oven på det spørgsmål kommer et langt og udviklet historisk forløb med mange diplomatiske kriser, allianceetableringer og stedfortræderkrige hvis relevans til gengæld er noget mindre.

¹ Historiografiske oversigter over koldkrigsskolerne i: Odd Arne Westad (ed.): *Reviewing the Cold War. Approaches, Interpretations, Theory*, Frank Cass 1999 og Gordon Martel (ed.): *American Foreign Relations Reconsidered, 1890-1993*, Routledge 1995. Det værk der introducerede og først og fremmest blev forbundet med betegnelsen post-revisionisme var John Lewis Gaddis: *The United States and the Origins of the Cold War, 1941-1947*, N.Y. 1972.

² Tony Smith: *New Bottles for New Wine. A Pericentric Framework for the Study of the Cold War*, Diplomatic History, vol. 24, 4, Fall 2000 & John Lewis Gaddis: *We Now Know. Rethinking Cold War History*, N.Y. 1997. (Diplomatic History kan hentes i fuldtekstformat på universitetsbiblioteker mm. gennem DEF)

Kold krigs-problemstillinger efter 1989

Hvis tyngdepunktet i behandlingen af den kolde krig flyttes til den anden ende af det lange forløb, tror jeg relevansen af undervisning i den kolde krig bliver tydeligere. Set ud fra systemets afslutning og sammenbrud kan der umiddelbart formuleres problemstillinger som:

- Hvorfor varede den kolde krig så længe? – her vil mange historikere pege på netop konfliktens ideologiske karakter. Det var ikke kun spørgsmålet om magt eller ressourcer, men om forskellige opfattelser af, hvordan verden skulle indrettes. Andre, der bygger på en klassisk realistisk opfattelse af international politik, vil pege på, at magtbalancen og især magtbalancen på atomvåben var effektiv, at konflikten kunne stabiliseres og dermed vare ved i lang tid. (I parentes kan bemærkes, at den jo dog heller ikke var mere stabil end der ved mindst et par lejligheder var overhængende risiko for at en atomkrig var blevet udløst bevidst, ved et uheld eller ved gensidige misforståelser af trusselsbilledet.)
- Hvorfor blev der ikke krig på hovedarenaen (dvs. Europa), når nu modsætningsforholdet og oprustningen var så voldsom? – her vil historikere med den nævnte realistiske opfattelse af verdenssystemet pege på netop magtbalancen og især magtbalancen baseret på atomvåben som forklaring – andre, at der var modvirkende kræfter til de konfliktsøgende: FN-systemet, den 3. verdens forsøg på at etablere en alternativ dagsorden, dissidenter og fredsbevægelser i henholdsvis øst og vest osv. I forlængelse heraf er det relevant at overveje, om ikke vi kan kalde ”den kolde krig” for ”den kolde fred”. Det var jo faktisk ikke krig (stadig bortset fra den 3. verden) der karakteriserede forholdet mellem supermagterne, men fraværet af omfattende militær konflikt. Det som en nøjsom nutid vil stille sig tilfreds med som karakteristik af begrebet ”fred”.
- Den kolde krig udspillede sig over næsten to generationer. De store årgange født i 1940’erne og 1950’erne havde alle deres formative år og lidt til under den kolde krig. Hvordan påvirkede det dem? De levede i en tid med udbredt tolejr-tænkning -. Hvis du ikke er med os, er du imod os. Og hvis du brød med den ene side, blev det opfattet, som om du tilsluttede dig den anden. Der var alligevel meget kritisk uafhængig tænkning og mange forsøg på at formulere et 3. standpunkt og en verdensorden og et politisk og økonomisk system uafhængig af de to antagonistiske konkurrerende systemer, men det skete på trods af de to systemer, og det blev mødt med mistænksomhed og skepsis. Den kolde krigs mentalitets- og kulturhistorie er ikke for alvor skrevet endnu, men der er mange initiativer og delundersøgelser under vejs.³
- Den kolde krig påvirkede de enkelte staters politiske struktur. Det er velbeskrevet, at den kolde krig spillede en stor rolle for bl.a. styrkelsen af den eksekutive magt i det amerikanske statsapparat. Som militær øverstkommanderende og leder af de store sikkerhedsapparater fik præsidenten beføjelser over en stadig større del af budgettet, og mange flere afgørelser kunne begrundes med den nationale sikkerhed. Der er næppe heller tvivl om, at det sovjetiske system centraliseredes og bureaukratiseredes under den kolde krig – selvom det svært at gøre facit op, når det fulgte oven på det ekstreme selvherskersystem i Stalin-perioden.
- Vi kan også, i hvert fald i Vesteuropa, sammenkæde den kolde krig med opbygningen af den nationale velfærdsstat, periodens vesteuropæiske hovedprojekt på det statslige niveau. For at sikre sig borgernes loyalitet under den kolde krigs ideologiske konkurrenceforhold, hvor især arbejderklassen og de intellektuelle fik tilbudt et alternativt projekt byggende på en idealistisk fremtidsutopi (dvs. kommunismen) og med konkrete løfter på både kort og langt sigt, så måtte de vestlige liberale (herunder de socialdemokratiske) eliter have et troværdigt projekt, der både tilbød umiddelbare fordele og løfter om mere langsigtede forbedringer for

³ Cold War History, vol. 4, 1, Oct. 2003. *Across the Blocs .Cold War Cultural and Social History*. En begyndelse er også gjort til at dække Danmark på dette område med: Klaus Petersen & Niels Arne Sørensen (red.): *Den kolde krig på hjemmefronten*, Syddansk Universitetsforlag 2004.

at kunne hamle med den kommunistiske utopi. Social tryghed, større jobsikkerhed, planlægning og offentlig kulturpolitik og som det yderste mål: økonomisk demokrati var alternativet til det langsigtede løfte om et klasseløst samfund, der til gengæld krævede indordning og disciplin. Set herudfra kan vi heller ikke forklare den europæiske integration uden kolde krig.⁴ I sin oprindelse er det i langt højere grad et politisk end et økonomisk projekt.

- Amerikaniseringen af den vestlige verden skete i vid udstrækning indenfor rammerne af den kolde krig. Vesteuropa og Japan var selv aktive med henblik på at tiltrække amerikansk indflydelse og tilstedeværelse i Europa og i Asien. Det skete af frygt for Sovjetunionen, men også for at løse hjemlige problemer. Det amerikanske imperium var et "Empire by Invitation", som det er formuleret af den norsk-britiske koldkrigsforsker Geir Lundestad.⁵ USA tog imod invitationen og søgte at omforme Europa og Japan i deres billede. Den politisk kulturelle enhed "vesten" er i alt væsentligt et produkt af den kolde krig.

Endelig er det uomgængeligt, at forklare hvorfor sovjetsystemet brød sammen - og den kolde krig dermed hørte op. Det er afgørende med henblik på at forklare, hvorfor det internationale system ser ud, som det gør i dag – det er afgørende med henblik på at vurdere, hvad der skaber et verdenssystem, hvordan det opretholdes og hvilke faktorer der bremser og svækker det. Du kan ikke handle og orientere dig politisk og se dine handlinger i globalt perspektiv uden at overveje dette.

Her vil jeg prøve at gå lidt tættere ind på de forklaringer på den kolde krigs ophør, der kan hentes af nyere historisk forskning i den kolde krig og samtidsdebat.

Hvorfor ophørte den kolde krig? - 8 meget forskellige forklaringer

1) Den forklaring, der opstod først, er benævnt "den amerikanske triumfalisme". George Bush (sen.) formulerede den, når han i en tale triumferende udbrød: "The cold war didn't just stop - we won the cold war".⁶ Tankegangen er stadig uhyre udbredt, ikke mindst i USA, af nogle amerikanere er den sågar benævnt den republikanske forklaring. Det er heller ikke vanskeligt at finde den i dansk sammenhæng, når den kolde krig debatteres som led i den hjemlige langstrakte såkaldte værdikamp, der jo i ret vid udstrækning handler om, hvem der gjorde hvad under den kolde krig (og ikke så meget hvorfor). Hvis man vil finde den i reneste form kan man gå ind på fx Ronald Reagan-hjemmesiden tilknyttet Reagans præsidentbibliotek. Reagan er netop den centrale aktør i denne forbindelse.⁷

I kraft af amerikansk oprustning, stjernekrigsprojektet og en fast og ubøjelig vilje tvang Reagan først Sovjetunionen ud i en kaprustning, som de ikke havde midler til at gennemføre på langt sigt – og han fremtvang et reformforsøg, som endte i systemets sammenbrud. Ud fra denne tolkning er Gorbatjov et produkt af Reagan-politikken. Sovjetunionens forsøg på at holde militær paritet med USA's var der ikke råd til på langt sigt og eftersom de faktisk forsøgte at holde trit med den amerikanske oprustning, så skete det på bekostning af borgernes forbrug. Sovjetunionens borgere revolterede over de ringe forbrugsmuligheder og de reagerede mod et system, der krævede stadig mere kontrol, når der ikke kunne opnås tilslutning til systemet og dets politik på anden måde.

Til gengæld var Reagan klar med en udstrakt hånd i det øjeblik Sovjetsystemet havde opgivet deres ekspansive kurs og var på vej til at tilbyde deres borgere flere politiske rettigheder og et friere forbrugsvalg. Reagan gennemførte sammen med Gorbatjov den første afgørende nedrustningstraktat, INF-traktaten i 1987, der fjernede de omstridte mellemdistanceraketter fra

⁴ Alan S. Milward: *The European Rescue of the Nationstate*, 2.ed., Routledge 2000.

⁵ Geir Lundestad: "Empire by Invitation" in *the American Century*, Diplomatic History, vol. 23, 2, Spring 1999.

⁶ George Bush: *Tale til kongressen og det amerikanske folk om unionens tilstand*, 1992

⁷ På det militærpolitiske diskuteres forklaringen kritisk i Vojtech Mastny: *Did NATO Win the Cold War? Looking over the Wall*, Foreign Affairs, p. 176-189, May/June 1999. (Foreign Affairs kan hentes i fuldtekst på nettet gennem de større folkebibliotekers EBSCO-abonnement)

Europa, som havde engageret en stor del af især den vesteuropæiske opinion fra 1979 og frem, og i 1988 erklærede Reagan og Gorbatsjov samstemmende at den kolde krig var ovre. Da Reagan under sit besøg i Moskva blev spurgt om hans udsagn om Sovjetunionen som "the evil empire" stadig gjaldt, erklærede han "Nej, den gang talte jeg om en anden tid, en anden æra".

Den republikanske tolkning har, i det mindste hvad angår baggrunden for opgivelsen af oprustningspolitikken, også sine tilhængere i det gamle Sovjetsystem. I Polen og i en række andre tidligere kommunistisk styrede stater under Sovjetdominans er Reagan et navn, der i betydelige kredse, fremkalder lovord og beundring. Ved en konference på Princeton i USA i 1992, der samlede en række beslutningstagere og historikere fra USA og Sovjetunionen til en drøftelse af forløbet udtalte den sidste sovjetiske udenrigsminister Alexander Bessmertnykh: De sovjetiske repræsentanter var overbeviste om, at Reagans SDI var afgørende med hensyn til at overbevise Moskva om, at dets forsøg på at opnå ligestilling eller at udkonkurrere USA ikke var muligt. Det er stadig omstridt i vesten, men jeg har svært ved at se hvorfor?". Det betyder at Gorbatsjov indså, at Sovjet ikke kunne følge med USA i rustningskapløbet, derfor satte de sig til forhandlingsbordet og spillede ud med forslag, der betød en afmontering af den kolde krig.

Den republikanske forklaring er på mange måder forbundet med den gamle traditionalistiske forklaring på den kolde krigs opståen. Traditionalister er normalt "totalitarister" – dvs. de går ind for en opfattelse af Sovjetunionen, der bygger på, at sovjetsystemet er en totalitær samfundsmode model beslægtet med de fascistiske samfundssystemer. Med erfaring fra nedkæmpelsen af de nazistiske og fascistiske regimer under 2. verdenskrig, går de også ud fra, at Sovjetsystemet først og fremmest vil ændre sig ved pres udefra. De har gennemgående ikke stor tiltro til, at reformer i systemet vil ændre dets karakter. Dels fordi de går ud fra, at en diktator eller et autoritært system ikke frivilligt giver magten fra sig, og dels fordi de også går ud fra, at systemet har fuld kontrol over sine borgere gennem det repressive apparat. Den amerikanske triumfalisme findes udbredt i erindringer af den kolde krigs amerikanske aktører. Casper Weinberger er blandt de mest markante.

2) Når historikerne skal analysere forholdet mellem de to supermagter i 1980'erne, ser de fleste dog udviklingen i Sovjetunionen og sovjetisk politik som afgørende. Det var Sovjetunionen og Gorbatsjov, der leverede de afgørende indrømmelser under forhandlingerne om våbenkontrol og i det bilaterale forhold mellem de Sovjetunionen og USA. Det var Sovjetunionen, der på egen hånd trak sig ud af Afghanistan, erklærede Bresjnev-doktrinen for død, sluttede de kostbare politiske og militære eventyr i Afrika og leverede de afgørende indrømmelser i spørgsmålet om tysk enhed. På længere sigt kunne det under alle omstændigheder have været nødvendigt for Sovjetunionen at forlade disse og andre supermagtspositioner rundt om i verden i takt med at de økonomiske og politiske problemer blev skærpet på hjemmefronten. Der var dog ingen, der tvang Gorbatsjov til at foretage de store og stort set ensidige indrømmelser lige på det tidspunkt og uden væsentlige modydelser.

En række forfattere og tidligere aktører ser alligevel en væsentlig rolle for USA og vesten i dette forløb. Kombinationen af militær styrke, politisk pres og dialog betød, at Gorbatsjov havde incitamenter til at fortsætte sin nye udenrigspolitiske kurs overfor både vesten og de øvrige østblok-stater. Det var ikke vesten og USA, der skabte Gorbatsjov eller hans reformpolitik, men utilstrækkelige vestlige svar på de sovjetiske initiativer kunne have medført, at de ikke blev ført igennem på en måde, der skabte maksimale resultater set fra vesten med østblokkens fald og kaprustningens endeligt eller Gorbatsjov kunne have været fældet ved et kup tidligere end det faktisk skete i august 1991. Blandt de samtidige aktører, der repræsenterer denne opfattelse, finder vi George Schultz (udenrigsminister under Reagan 1983-88) og J. F. Matlock (amerikansk ambassadør i Moskva under Reagan).⁸

⁸ Synspunkterne findes tydeligst formuleret ved Princeton-konferencerne i 1994 og 1996 mellem tidligere topaktører ved de amerikansk-sovjetiske topmøder i 1980'erne. W. Wohlforth (ed.): *Witnesses to the End of the Cold War*, John Hopkins 1996. Fred I. Greenstein and W. Wohlforth (eds.): *Cold War Endgame*, Princeton 1997. *Cold War International History Bulletin*, Issue 12/13.

3) Der er andre forfattere, der ikke tillægger USA og vesten nogen væsentlig rolle i dette forløb. Den mest indflydelsesrige Gorbatjov-biografi er skrevet af den britiske historiker Archie Brown.⁹ Han er en ubetinget beundrer af Gorbatjov og ser udviklingen i hans reform-ideer som afgørende. Perestrojka og Glasnost-politikken var ikke nogen ultimativ nødvendighed på det tidspunkt, andre ledere kunne have fremmet en anden politik. Og Gorbatjovs valg som partileder i 1985 var omstridt. Gorbatjov-reformerne udsprang af en politisk vilje til at skabe ændringer i et system, der nok var i alvorlig krise, men dog også kunne have humpet videre ureformeret i en del år endnu. At Gorbatjovs politik ikke førte til et reformeret Sovjetunionen, men et sammenbrud, var ikke Gorbatjovs ansvar ifølge Archie Brown. Næppe nogen politik, der søgte en reform af både Sovjetunionen og det internationale system kunne have været ført igennem uden omfattende systemændringer. For Archie Brown var reformpolitikens resultater trods alt positive og måden, det skete på, præget af en uvoldelig transformation og det uden at det udløste et totalt økonomisk eller socialt sammenbrud. Holdt op overfor, hvad der kunne være sket, hvis Sovjetunionen med magt ville have forsøgt at holde sammen på Unionen og på Sovjetunionens positioner i Østblokken og overfor vesten, så blev der opnået enestående positive resultater set i forhold til omfanget af de forandringer, der fandt sted.

Den amerikanske historiker og tidligere diplomat under Carter, Raymond Garthoff, der vel i amerikansk sammenhæng kan betegnes som venstreliberal, har klarlagt forholdet mellem Sovjet og USA i detaljer både i 1970'erne og 1980'erne, og hans konklusion er, at USA ikke spillede nogen væsentlig rolle i afviklingen af den kolde krig.¹⁰ Han anerkender, at der var ændringer i Reagans politik fra første til anden præsidentperiode, men påpeger, at George Bush (sen.) førte en meget afventende politik overfor Sovjetunionen stort set uden modydelser, som Gorbatjov kunne have udnyttet til at skabe større opslutning om sin udenrigspolitik i partiet og i Folkekongressen. Garthoff betegner også Bush's reaktion på augustkuppet i Moskva i 1991 og støtten til Jeltsin som svag. Det eneste nyere større danske værk om den kolde krig: Gert Petersen: *Med frygten som drivkraft* kan nogenlunde placeres i Garthoff-traditionen.¹¹

4) I forlængelse af Garthoff kan placeres værker, der ser folkelige bevægelser og folkeligt pres, som afgørende faktorer bag skabelsen af de initiativer, der motiverede statslederne til den kurs, der førte til afviklingen af den kolde krig. I dansk sammenhæng spiller 1980'ernes fredsbevægelse en stor rolle for dansk opinion om den kolde krig, og i øvrigt også den tidlige nævnte værdikamp. For en række danske debattører var fredsbevægelserne og deres politiske fortalere i RV, S og den egentlige venstrefløj med til at undergrave den vestlige styrkepolitik, der var vestens bidrag til den kolde krigs afmontering. Sådan ser Gert Petersen ikke på det, uden at han dog vil tillægge dansk fredsbevægelse nogen selvstændig indflydelse på den internationale politik. Problemet er her også, at det ikke er vesten, men Gorbatjovs Sovjet, der tager de afgørende skridt. Her peger Gert Petersen især på den amerikanske historiker Matthew Evangelista's bog om de transnationale fredsbevægelser.¹²

Evangelista gennemgår bl.a. organisering og virke i flere sammenslutninger af videnskabsmænd og kvinder med deltagere både fra øst og vest. Især de tværfaglige konferencer, The Pugwash Conferences on Science and World Affairs (Pugwash-konferencerne), der fik Nobels fredspris i 1995, tillægger Evangelista en afgørende betydning ved at opretholde en dialog på tværs af jerntæppet gennem 40 år, og i sidste ende påvirke de forestillinger og det ekspertmiljø i Moskva, der var en del af baggrunden for Gorbatjovs udenrigspolitiske "New Thinking". Den første Pugwash-konference og indledningsdokumentet hertil blev skabt med støtte fra Bertrand Russell og Albert Einstein i 1955 (hvad der set fra

⁹ Archie Brown: *The Gorbachev Factor*, Oxford 1996

¹⁰ Raymond Garthoff: *The Great Transition. American-Soviet Relations and the End of the Cold War*, Brookings 1994.

¹¹ Gert Petersens bog udkom i 2001 på Aschehoug.

¹² Matthew Evangelista: *Unarmed Forces. The Transnational Movement to End the Cold War*, Cornell University Press 1999.

Washington ikke var nogen anbefaling) og samlede deltagere fra øst og vest gennem alle årene på trods af den kolde krigs op- og nedture i det internationale klima.

De vestlige regeringer, og især den amerikanske regering, så i det meste af perioden Pugwash-konferencerne som enten et fordækt østblok-initiativ eller i det mindste et resultat af naive videnskabsfolks ufrivillige støtte til det autoritære sovjetsystems undergravning af vestlige positioner. Set fra de vestlige regeringskontorers og sikkerhedsapparaters side var problemet først og fremmest at konferencernes deltagere fra østblokken var udpeget eller godkendt af parti- og sikkerhedsapparatet, mens deltagerne fra vest i højere grad var systemoppositionelle og uafhængige. Evangelistas afgørende nye bidrag er, at han med støtte i sovjetisk kildemateriale kan vise, at østblokdeltagerne faktisk udgjorde et kritisk miljø i Moskva og udøvede en indflydelse på centrale beslutningstagere som i bl.a. Centralkomite-sekretariatets Internationale Afdeling. Det skal tilføjes, at der ikke er enighed om, hvor stærkt Evangelistas kildemateriale på dette område rent faktisk er, og heller ikke om hans tolkninger af det.

5) Selv om den kolde krigs hovedaktører så ubetinget var Washington og Moskva, så var de politiske konflikters hovedarena Europa. Som nævnt er der for længst peget på, hvordan vesteuropæiske regeringer (især Storbritannien med Attlee og Bevin i spidsen og Vesttyskland under Adenauer) var aktive med hensyn til at trække USA ind i et europæisk engagement. Den tyske historiker Wilfried Loth har peget på, at vesteuropæiske regeringer også havde et betydeligt ansvar for at opretholde et internationalt miljø, hvor dialog mellem supermagterne var mulig, og i perioder, hvor det internationale samarbejds-klima forsuredes, at udøve en modererende indflydelse på supermagterne, og her især USA.¹³ Hvor nogle historikere har set *détente*-perioden fra sidst i 1960'erne til midt i eller sidst i 1970'erne som en parentes, hvis initiativer og vilje til forhandling overhales af den anden kolde krig, så peger Loth på, at *détentens* højdepunkter, de vesttyske østtraktater og Helsinki-processen, havde en afgørende indflydelse med henblik på stabilisering af modsætningsforholdene i Europa, etablering af langsigtet tillid mellem øst og vest og på en styrkelse af dissident-bevægelser i Østeuropa på trods af konflikterne omkring de nye mellemdistanceraketter. Loth ser især Willy Brandt, som den afgørende europæiske frontfigur, der skabte et langsigtet dialogklima, der havde betydning for det miljø, der førte frem til de internationale initiativer og våbenkontrollforhandlinger fra 1985 og de følgende år.

Som det kan ses er der mange, der tager æren for at skabe grundvilkårene for afspændingen og den kolde krigs endeligt. De ovennævnte fem forklaringer udgør på den måde også et modstykke til traditionalisme/revisionismeopdelingen i spørgsmålet om ansvaret for den kolde krigs etablering nu kun med forskellen, at der ikke er tale en slet skjult afstandtagende undertone af, "hvem har skylden?", men et ønske om at være med, når det skal fastslås, "hvem har æren?". De to sidst nævnte forklaringer har det til fælles, at de udbreder perspektivet fra selve konflikt- og forhandlingsforløbet i 1980'erne til en analyse af de fundamentale vilkår i det internationale system set over et længere spænd af år.

Hvis den kolde krigs ophør udelukkende ses som et resultat af Sovjetunionens svækkelse og sammenbrud i perioden 1989-91, så er der straks yderligere et omfattende sæt af forklaringer, der typisk tager udgangspunkt i enten generelle tolkninger af udviklingen i Sovjetunionen eller i mere strukturelle udlægninger af stormagters forandringer og fald. Hver af dem har ofte forudsætninger i generelle opfattelser af samfunds- og ideologiuudvikling, så de kan her kun skitseres i hovedtræk.

¹³ Wilfried Loth: *Overcoming the Cold War. A History of Détente, 1950-1991*, Palgrave 2002.

6) En forklaringstype lægger vægt på international kommunikation og tilslutning, dvs. de afgørende globaliseringsfaktorer.¹⁴

Østblokkens systemer handlede ikke kun om undertrykkelse oppefra. Der var en vis støtte nedefra, tydeligst i genopbygningsårene efter 2. verdenskrig og i Krustjov-perioden. Moderne samfund med en kompliceret social struktur kan i det hele taget ifølge de fleste modernitetsanalyser slet ikke eksistere uden en vis støtte nedefra. I Sovjetsystemet kom den ikke frem gennem valg mellem konkurrerende eliter eller en åben offentlig debat, men ofte i form af tilslutning til eller klager over lokale ledere og lokale forhold.

Sovjetsystemet var ikke monolitisk og lederne havde ikke fuld kontrol over borgerne, i det omfang, som totalitarisme-modellen gik ud fra. Derfor måtte styret også - indenfor de rammer der blev afstukket af ideologien og behovet for overordnet kontrol - søge at imødekomme befolkningens krav om bedre levestandard, mere indflydelse i dagligdagen og et mere rationelt styringssystem. Systemets manglende økonomiske effektivitet, og umuligheden af på lang sigt at afskærme befolkningen fra sammenligninger med vesten, undergravede systemet. Det er typisk, at systemet var særlig ustabil i DDR, hvor de økonomiske resultater endda var noget bedre end de øvrige østblokstater, fordi adgangen til vestlige medier (især vesttysk fjernsyn) var vidt udbredt. Magtsystemet var endda med til at fremme sammenligningerne på nogle områder fx i kraft af de særlige ”dollarforretninger” for eliten og de dele af befolkningen, der kunne skaffe sig ”hård valuta”.

7) De internationale forpligtelser. ”Imperial Overstretch”. Det lederskab i den socialistiske verden, som Sovjetunionen lagde så stor vægt på, og som affødte jævnlige konflikter med andre østblokstater og kommunistpartier udenfor østblokken, (Jugoslavien, Kina, Albanien, de sydeuropæiske euro-kommunister i 1970’erne osv.) påførte Sovjetunionen store og byrdefulde forpligtelser. Cuba var et meget dyrt bekendtskab for Sovjetunionen, de afrikanske interventioner i 1970’erne ligeledes. Vi har gode kilder til beslutningsprocessen omkring den sovjetiske intervention i Afghanistan, og de viser entydigt, at det var nærmest lidt modstræbende, at sovjetlederne besluttede sig for en militær intervention i Afghanistan. De blev nærmest trukket ind af intrigerende afghanske kommunistiske ledere, og af en opfattelse i SUKP’s politbureau at intervention var en pligt, når et kommunistisk broderparti var i vanskeligheder. At lade en stat, der allerede officielt var proklameret som kommunistisk (socialistisk) falde tilbage til et tidligere stadie i den historiske udvikling (her et feudalt stade) var at stille sig mod historiens gang, og dementere det ideologiske grundlag, man selv havde propageret så ofte. Kombinationen af ideologisk styring, antaget lederskab i den socialistiske lejr, ønske om politisk og militær paritet med USA medførte alt sammen at Sovjetunionens interesser blev spredt til flere og flere områder af verden, og at vaklende partier eller regimer skulle stives af med billige våben og råstofleverancer, og udsendte økonomiske og militære eksporter. I løbet af 1970’erne antog de mange vidt spredte forpligtelser en samlet byrde, der slet ikke svarede til de ressourcer Sovjetunionen havde, og slet ikke hvis den sovjetiske befolkning fortsat skulle opleve en dagligdag præget af fremgang og klare skridt i retning af det kommunistiske samfund, som lederne hele tiden holdt op overfor befolkningen var det egentlige mål for de byrder og den kontrol, der blev lagt ned over befolkningen.

Udviklingen i Sovjetunionen under Bresjnev kom derved i mange henseender til at svare til de forudsigelser om ”imperial overanstrengelse”, som den amerikanske historiker Paul Kennedy fremlagde i sin bog *Rise and Fall of the Great Powers*.¹⁵ Ganske vist var Kennedys teori om de indbyggede forfaldsmekanismer i stor- og supermagter møntet på USA og dets mange kold krigs-forpligtelser (og bogen i vidt omfang et produkt af Vietnam-syndromet i

¹⁴ Odd Arne Westad: *The New International History of the Cold War. Three (possible) Paradigms*, Diplomatic History, Vol. 24, p. 551-565, Fall 2000.

¹⁵ Paul Kennedys bog udkom i 1987. Imperial overanstrengelse som forklaring på Sovjetunionens fald er analyseret i: Geir Lundestad: ”*Imperial Overstretch*”, *Mikhail Gorbachev, and the End of the Cold War*, Cold War History, vol 1, . 1-20, August 2000.

USA), men de amerikanske ressourcer var flere gange større end de sovjetiske, så det var Østblokken der fungerede som skoleeksempel på Paul Kennedys nyversion af Gibbons "Decline and Fall...".

8) Hvorfor var det egentlig så afgørende for Sovjetunionen midt i 1980'erne at kaste sig ud i en omfattende og risikabel reformproces, der omfattede store ændringer i økonomi, politik, samfundsorganisering og forholdet til resten af verden. Det gik ikke godt i Sovjetunionen i 1970'erne og begyndelsen af 1980'erne, men set fra den 3. verden gik det vel heller ikke så dårligt. Hvad angår økonomi, teknologi og delvis sociale forholdt befandt Sovjetunionen sig vel ca. 15-20 år efter en gennemsnitlig vestlig standard. Selvom væksten var lav og nedadgående, hvorfor så risikere så meget gennem så omfattende og pludselige ændringer? Den amerikanske historiker Stephen Kotkin er især kendt for sit omfattende studie af industrialiseringsprocessen under Stalin, eksemplificeret ved etableringen og udviklingen af minebyen Magnitogorsk i Ural.¹⁶ Her og i anden sammenhæng har han betonet, at den kolde krig i sin kerne ikke var en kamp om politisk eller militær magt. Det var først og fremmest en kamp om politisk legitimitet og om diskursiv dominans. USA og Sovjetunionen repræsenterede hver deres og meget forskellige bud på en overlegen og legitim modernitet. Ethvert samfundsområde skulle kunne holdes op overfor modpartens, og ens eget system skulle være præget af fremskridt og en rationalitet, der var modpartens overlegen. Den samlede sum af forventninger om en supermagtstatus, der kunne hamle op med USA's, en ideologisk funderet praksis præget af fremskridt og værdier, der bør være helt forskellige fra vestens og et styringssystem, som også skulle indebære større rationalitet end vestens var alt i alt mere end systemet kunne holde til. Det betød Sovjetunionens og Østblokkens sammenbrud og den kolde krigs ophør.¹⁷

I Noter, septembernummeret 2004 hedder det i rubrikken "Nyt fra Fagkonsulenten" om de faglige mål under den nye historieordning: "Eleverne skal vise evne til at forholde sig til brud og kontinuitet i historien, at kunne relatere historiske problemstillinger til nutiden og diskutere periodiseringsprincipper". De 8 forklaringsmodeller på den kolde krigs ophør er hver for sig ret forskellige. De henter begreber og forestillinger i forskellige faglige traditioner: international historie, strukturhistorie, historisk sociologi mv., men de omfatter væsentlige begreber og udviklingstendenser i det 20. århundredes historie, og de har klare forbindelseslinjer til aktuelle problemstillinger. Derfor er den kolde krig stadig relevant.

¹⁶ Stephen Kotkin: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, Berkley 1995.

¹⁷ Stephen Kotkin: *Armageddon Averted. The Soviet Collapse, 1970-2000*, Oxford & N.Y. 2001.